

ALLIKAS JA KOMMENTAAR

KESKMINE ELUIGA STALINISMIAEGSES EESTIS*

Olaf Mertelsmann

Keskmine eluiga on üks paljudest ühiskonna elatus- ja arengutaset väljendavatest demograafilistest teguritest. See sõltub elanikkonna toitumusest, arstiabi kvaliteedist, olukorrast hügieeni vallas, argiharjumustest ja meditsiinilisest oskusteabest. Keskmist eluiga arvutatakse kindla ajavahemiku jooksul surnud inimeste ealisele koosseisule tuginedes. Tavaliselt võetakse selleks ajavahemikuks üks aasta või üks kuu. Keskmine eluiga näitab, kui kaua elaks vastündinu juhul, kui tema ümbruskonna elutingimused ja suremuse muster jääksid konstantseks. Ajaloolasele pakub keskmine eluiga huvi siis, kui lühikese aja jooksul toimuvad ühiskonnas suhteliselt draamatilised muutused.

Alates hilisemast tsaariajast on olemas realistlikud andmed Eesti keskmise eluea kohta, ainsaks tõsiseks lüngaks on Teise maailmasõja ja stalinismiaegne periood. Sõdadevahelisel ajal oli Eesti keskmine eluiga pidevalt kasvanud, jõudes 1938/39. aastaks 58,4 aastani.¹ Nõukogude ametkondade andmeid ei saa aga usaldada, väidetavalt oli 1950. aasta keskmine eluiga nii Nõukogude Liidus kui ka Eesti NSV-s juba 65 aastat.²

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050S09) raames.

¹ Arvo Kuddo, Aksel Kirch, Marika Kirch, “Demographic processes in Estonia”, *World War II and Soviet occupation in Estonia: a damages report*, comp. and ed. by Juhan Kahk (Tallinn: Perioodika, 1991), 45.

² Angus Maddison, *The world economy: a millennial perspective* (Paris: OECD, 2001), 30; IMF Country Report No. 07/256, *Republic of Estonia: selected issues* (Washington DC: International Monetary Fund, 2007), 31.

Meie teadmatuse põhjus peitub asjaolus, et Eestis ei ole säilinud praktiliselt mingeid dokumente, kuigi suremuse, surma põhjuste ja surnute vanuselisi andmeid koguti ja edastati regulaarselt. Eestist on autorile teada vaid üks säärane allikas – üks 1940. aasta detsembrist hõlmav surmade tahvel.³ Tänu Donald Filtzeri abile sai autor Venemaa Riiklikust Majandusarhiivist detailsete suremuse statistikate koopiad, mis käsitlevad Tallinna elanikke 1945. aastal⁴, kogu Eesti linnaelanikkonda aastatel 1946⁵, 1947⁶ ja 1950⁷ ning Eesti maaelanikkonda aastatel 1948⁸, 1949⁹ ja 1950¹⁰. Neis sisalduv informatsioon on väga ulatuslik ja hõlmab rohkem kui 80 erinevat surmapõhjust diferentseeritult vanuse ja soo järgi.

Nõukogude rahvastikustatistikale oli omane, et tsiviilelanikkonna, vangide ning sõjaväelaste üle peeti eraldi arvet. Tsiviilisikuid puudutavad andmed olid salastatud, vange ja sõdureid puudutav andmestik aga rangelt salajane. Ka käesolev materjal ei hõlma seega kahte olulist gruppi.

Kui Stalini ajal avaldatud keskmise eluea numbrid olid võltsitud, siis tänu Vladimir Isupovile on meil tänapäeval vähemalt Venemaa kohta olemas paremad statistilised andmed.¹¹ Stalinismiaegse Eesti kohta ei leia me kirjandusest mitte mingit usaldusväärset informatsiooni. Kõnealuste dokumentide puhul ei ole põhjust kahelda nende sisus ja õigsuses. Loomulikult võib ette tulla teatavaid ebatäpsusi, kuid üldpilt tundub olevat realistlik. Kuna surnute vanust puudutavad andmed on tihti gruppidesse koondatud (nt 3–4 aastat, 30–39 aastat või 70 ja vanemad), siis võib minu arvutusi, mis puudutavad keskmist eluiga, võtta vaid ligilähedastena. Samas ei ole arhiividest tänaseni veel täpsemat statistikat leitud. Probleemiks on

³ Vosrastnoi sostav umershikh v dekabre 1940 g., Riigiarhiiv [ERA], f. R10, n. 1, l. 486, l. 4.

⁴ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1945 g., Ėstonskaya SSR, gor. Tallin, Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki [RGAE], f. 1562, o. 329, d. 1888, l. 63–64.

⁵ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1946 g., Ėstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 2235, l. 39–40.

⁶ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1947 g., Ėstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 2648, l. 3–4.

⁷ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1950 g., Ėstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE f. 1562, o. 329, d. 4703, l. 378–379.

⁸ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1948 g., Ėstonskaya SSR, Selsoveti, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 3166, l. 57–58.

⁹ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1949 g., Ėstonskaya SSR, Selskie mestnosti, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 3814, l. 53–58.

¹⁰ Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1950 g., Ėstonskaya SSR, Selskie mestnosti, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 4703, l. 338–339.

¹¹ Vladimir A. Isupov, *Demograficheskie katastrofi i krizisy v Rossii v pervoi polovine XX veka: istoriko-demograficheskie otcherki* (Novosibirsk: Sibirskii khronograf, 2000).

aga andmete ajaline lünklikkus ja seetõttu pole võimalik koostada põhjalikku aegrida. Kuid asugem nüüd tulemuste juurde.

1940. aasta detsembris toimus Tallinnas suremuse hüppeline kasv – 76 protsendi võrra 1939. aasta detsembriga võrreldes, mis muutis linna ametkonnad ärevaks.¹² See selgitab tõenäoliselt, miks pandi alus väikesele toimikule, mis on säilinud arhiivi statistikaameti fondis.

Suremuse kasv tulenes režiimi majanduspoliitikast. Alatoitumus kombineerituna eriti külma talvega muutis elanikkonna eriti vastuvõtlikuks nakkushaiguste suhtes.¹³ Kuna suremuse kasv puudutas enim vanemaid inimesi (võrreldes eelmise aastaga oli selle vanusegrupi surmajuhtumite arv rohkem kui kahekordistunud) ning suremuse laine algas äkitselt, ei järgnenud sellele puht arvutuslikult veel keskmise eluea muutust. See oli sel aastal veel 59,6 aastat.¹⁴

Järgmisena on meieni jõudnud vaid 1945. aastat ning ainult Tallinna linna puudutatav statistika. Tallinna elanike keskmine eluiga oli seoses suhteliselt kõrge laste ja imikute suremusega kõigest 45,9 aastat.¹⁵ See vastab umbes tollasele keskmisele elueale Põhja-Aafrika Prantsuse kolooniates või Lõuna-Ameerika riikides. Selge on, et kõrge suremuse tingisid nii sõda kui ka üleminek käsumajandusele,¹⁶ mistõttu Tallinn seisis hiljem kolmandaks maailmaks tituleeritud aladega ühel pulgal. Surma põhjuste seas domineerisid nakkushaigused, mis lõppesid paljude pikaajastest alatoitumusest nõrgestatud inimeste jaoks surmaga. Säärasele arengule aitasid omalt poolt kaasa inimeste elutingimused ülerahvastatud, tihtilugu kehvasti köetud ja pidevalt niisketes korterites.

Järgnenud aastad ei toonud leevendust. Nõukogude Liidu lääneosas aastatel 1946–47 valitsenud näljahäda¹⁷ mõjutas ka Eestit. Kahjuks ei ole meil eraldi statistikat maaelanikkonna kohta, kuid linnades oli keskmine eluiga

¹² ERA, f. R10, n. 1, s. 486, l. 1.

¹³ Olaf Mertelsmann, "Alatoitluse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas: stalinistlik toiduainetega varustamise poliitika 1940. aastate Eestis", *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2010), 191–211.

¹⁴ Arvutuste aluseks: Vostrastnoi sostav umershikh v dekabre 1940 g., ERA, f. R10, n. 1, s. 486, l. 4.

¹⁵ Arvutuste aluseks: Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1945 g., Õstonskaya SSR, gor. Tallin, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 1888, l. 63–64.

¹⁶ Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland: Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Kovač, 2006).

¹⁷ Vt V. F. Zima, *Golod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhozhdenie i posledstviya* (Moskva: Institut rossiiskoï istorii RAN, 1996); Michael Ellman, "The 1947 Soviet famine and the entitlement approach to famines", *Cambridge Journal of Economics*, 24 (2000), 603–630; Nicholas Ganson, *The Soviet famine of 1946–47 in global and historical perspective* (Houndsmills: Palgrave, 2009); linnade olude kohta vt Donald Filtzer, *The Hazards*

1946. aastal 45,8 ja järgneval aastal kõigest 42,5 aastat. Meeste ja naiste keskmine eluiga erines olulisel määral, olles 1947. aastal näiteks vastavalt 40,7 ja 45,8 aastat.¹⁸ Loomulikult mõjutas keskmist eluiga kõrge laste ja imikute suremus. Samas oli olukord Venemaal veelgi dramaatilisem, 1947. aastal langes linnaelanike keskmine eluiga seal umbes 31 eluaastale.¹⁹

Veidi teistsugune pilt avanes maapiirkondades. Seal oli toiduainete kättesaadavus parem, seepi sai vajadusel ise keeta, peaaegu kõigil inimestel oli saunas käimise võimalus, küttepuid oli piisavalt ja sõda oli üldiselt maapiirkondi vähem laastanud kui linnu. Ka maaelanike elu oli kannatanud sõja, stalinismi ja toiduainetekitsikuse tõttu, aga sellest hoolimata oli nende keskmine eluiga ikkagi peaaegu kümme aastat kõrgem kui linnaelanikel aasta varem, ulatudes 1948. aastal 51,8 aastani.²⁰

Eesti ajaloopildis kuulub põllumajanduse sundkollektiviseerimine kindlasti suurte katastroofide hulka. Lagematus hulgas mälestustes kirjeldatakse, kuidas selle tagajärjel maaelu hävitati.²¹ Kahtlemata vaesus enamik talupoegi ja sellele järgnes maaelanikkonna siirdumine linnadesse. Võime küsida, kas sundkollektiviseerimine mõjutas ka suremust? 1949. aastal oli keskmine eluiga maal 52,8 ja järgneval aastal isegi juba 54,9 aastat.²² Säärane tulemus üllatas ka käesoleva artikli autorit, kes ei oleks oodanud sundkollektiviseerimisega kaasnenud keskmise eluea tõusu. Kuidas säärast arengut seletada? Tõenäoliselt toimus pikaajaline sõja tagajärgedest ja vahetust sõjajärgsest kriisist kosumise protsess. Lisaks olen ma ühes teises artiklis väitnud, et sundkollektiviseerimine aitas kaasa ühiskonna kõige vaesemate ja nõrgemate liikmete teatava primitiivse baasvarustatuse tagamisele.²³ Just väiketalunike, päeviliste ja teiste vaesemate maaelanike

of urban life in late Stalinist Russia: health, hygiene, and living standards, 1943–1953 (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

¹⁸ Arvutuste aluseks: Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1946 g., Ėstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 2235, l. 39–40; Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1947 g., Ėstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 2648, l. 3–4.

¹⁹ Arvutatud tabeli 4.8 järgi, Filtzer, *The hazards of urban life*, 213.

²⁰ Arvutuste aluseks: Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1948 g., Ėstonskaya SSR, Selsovetĭ, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 3166, l. 57–58.

²¹ Vt nt Paul Hinnov, *Kui need talud tapeti. Lehekülgi ühe küla ajaloost* (Tartu: Ilmamaa, 1999).

²² Arvutuste aluseks: Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1949 g., Ėstonskaya SSR, Selskie mestnosti, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 3814, l. 53–58; Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1950 g., Ėstonskaya SSR, Selskie mestnosti, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 4703, l. 338–339.

²³ Mertelsmann, "Alatoitluse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas", 191–211.

jaoks ei olnud sundkollektiviseerimine vahest nii katastroofiliseks pöördeks, kui üldiselt eeldatakse.

Linnas paranesid olud samuti, kuid seda siiski aeglasemalt, kui oleks võinud eeldada. 1950. aastal oli sealne keskmine eluiga 47,6 aastat²⁴ – seega ikka veel seitse aastat madalam kui maal. Nendest arvudest lähtuvalt võime oletada, et veel 1950. aastal olid elamistingimused maal oluliselt paremad kui linnas.

Linna ja maa keskmise eluea erinevust võis mõjutada veel üks tegur – aastatel 1946–50 oli Eesti elanike arv tänu massilisele sisserändele ja repatrieeritute, evakueeritute ja sõjavangide naasmisele 200 000 võrra kasvanud. Samal ajal kui maaelanikkonna suurus jäi enam-vähem stabiilseks, asus enamik juurde- ja tagasirännanute elama linnadesse.²⁵ See viis kõigepealt korteriolude kehvenemiseni – keskmine elamispind ühe linnaelaniku kohta langes aastatel 1945–50 12 ruutmeetritl 9,3 ruutmeetrile²⁶ – ja varustuslike kitsaskohtade teravnemiseni. Lisaks olid sisserännanud sõjaja sellele järgnenud aja veetnud tihtilugu veelgi halvemates tingimustes, kui need olid Eestis. Nende seas leidis sõna otseses mõttes näljapõgenikke ning tõenäoliselt mõjutasid nad ka linnaelanikkonna suremuse kasvu.

Käesoleva väikese kaastööga loodab autor sulgeda osaliselt ühe lünga Eesti demograafilises ajaloos. Rohkem võime me teada saada, kui arhiividest leitakse statistilised andmed, mis käsitleksid aastaid 1941–44 ja 1951. aastale järgnenud aega. Võltsitud statistika, mis väidab, et Eesti keskmine eluiga oli 1950. aastal juba 65 aastat, võime me seega prügikasti visata, kuigi seda on siiani üsna tihti tsiteeritud. Üks on igatahes selge – Eesti madal keskmine eluiga 1940. aastatel tõestab veelkord, kui suurte ja tihti ka omaenda poolt põhjustatud majanduslike probleemidega pidi võitlema stalinistlik režiim. Sõjajärgsel ajal elas Eesti elanikkond nagu arengumaal. Lisaks katkestasid sõda ja stalinism rohkem kui kümneks aastaks pikaajalise tendentsi, mille kohaselt Eestis suremus vähenes ja keskmine eluiga kasvas. Tänaeni ei tea me täpselt, millal keskmine eluiga jälle sõjaeelse taseme saavutas. Üldist suremust arvestades toimus see tõenäoliselt alles pärast Stalini surma. Analüüsitud statistika kehtib, nagu juba eelpool mainitud, ainult tsiviilelanikkonna kohta. Juhul, kui kaasataks ka sõjaväge ja vange, näeks pilt arvatavasti veelgi kurvem välja.

²⁴ Arvutuste aluseks: Svedeniya ob umershikh po polu, vozrastu i pritchinam smerti za 1950 g., Éstonskaya SSR, Gorodskie poseleniya, RGAE, f. 1562, o. 329, d. 4703, l. 378–379.

²⁵ Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau*, lk. 120.

²⁶ Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States: years of dependence 1940-1990* (London: Hurst, 1993), 364.

ABSTRACT: *Life expectancy in Estonia during Stalin's rule*

Average life expectancy is calculated on the basis of the age of people who have died during a certain period. It depends on nutrition, the quality of medical care, hygiene, and everyday habits. There are data about the average life expectancy in Estonia for the entire twentieth century, except for the periods of World War II and Stalin's rule. Previously, the author of this article was aware of only one document that casts light on this period: the table of deaths for December 1940 that is kept in the National Archives of Estonia.

This short article introduces new data on the basis of death statistics from the Russian State Archives of Economics, the copies of which were sent to the author by Donald Filtzer. These statistics cover the inhabitants of Tallinn in 1945, the entire Estonian urban population in 1946, 1947, and 1950, and the rural population in 1948, 1949, and 1950. The statistics provide 80 different causes of death, differentiated according to age and gender.

In December 1940 the mortality rate in Tallinn increased sharply, the cause of which was the economic policy of the Soviet regime. Malnutrition combined with the cold winter rendered the population susceptible to infectious diseases. The average life expectancy in Tallinn in 1945 was only 45.9 years. The following years did not bring any relief: among urban population, the average life expectancy was 45.8 years in 1946 and only 42.5 years in 1947. There was a large gap between the life expectancy of men and women: in 1947 it was, respectively, 40.7 and 45.8 years. In the countryside, however, with better hygiene conditions and the availability of food, the average life expectancy was nearly 10 years higher than in towns, reaching 51.8 years in 1948 and 52.8 years in 1949. In the following years, Estonia recovered slowly from the effects of war and from the post-war crisis, which, to a certain extent, raised the average life expectancy. In 1950, it reached 47.6 in towns and 54.9 in the countryside.

OLAF MERTELSMANN (b. 1969) is Associate Professor in Contemporary History, University of Tartu.